

LAW

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.4.3.3>

SPRAWIEDLIWOŚĆ NAPRAWCZA JAKO SPOSÓB OCHRONY PRAW DZIECI

*Inna Borysiuk**aspirant Katedry Jurysprudencji Ogólnoteoretycznej
Narodowego Uniwersytetu „Odeska Akademia Prawnicza”**ORCID ID: 0000-0002-5085-0711**naukavvd@gmail.com*

Adnotacja. W artykule autor bada idee sprawiedliwości naprawczej jako alternatywy dla karnego podejścia w postępowaniu karnym. Sprawiedliwość naprawcza jest postrzegana jako kierunek tworzenia na Ukrainie systemu wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych wobec niepełnoletnich. Podkreślono ramy legislacyjne dla wprowadzenia na Ukrainie sprawiedliwości naprawczej. Przeanalizowano praktyki wdrażania Programu naprawczego dla niepełnoletnich, którzy popełnili wykroczenia. Scharakteryzowano warunki i procedurę stosowania Programu. Jednym z etapów jest procedura mediacji jako skuteczny sposób dobrowolnego pojednania pokrzywdzonego i niepełnoletniego sprawcy. Okazało się, że skuteczne stosowanie Programu naprawczego w dużej mierze zależy, po pierwsze, od woli stron, po drugie, od instytucji działających w dziedzinie ochrony dzieci, po trzecie, od gotowości społeczeństwa do postrzegania sprawiedliwości naprawczej. Potwierdzono potrzebę popularyzacji idei sprawiedliwości naprawczej zarówno wśród specjalistów, jak i całego społeczeństwa.

Słowa kluczowe: wymiar sprawiedliwości, dziecko, wykroczenie karne, niepełnoletni, mediacja, resocjalizacja.

RESTORATIVE JUSTICE AS A WAY TO PROTECT THE RIGHTS OF CHILDREN

*Inna Borysyuk**PhD Student of the Department of the General Theoretical Jurisprudence,
National University «Odessa Academy of Law» (Odessa, Ukraine)**ORCID ID: 0000-0002-5085-0711**naukavvd@gmail.com*

Abstract. In the article the author explores the ideas of restorative justice as an alternative to the punitive approach in criminal proceedings. Restorative justice is considered as a direction of development of the system of criminal justice concerning the juveniles in Ukraine. The legislative basis for the introduction of restorative justice in Ukraine is determined. The practice of realization of the Restorative Justice Program for juveniles who committed criminal offences is analyzed. The conditions and procedure of application of the program are characterized. One of the stages is the mediation procedure as an effective way of voluntary reconciliation of the victim and juvenile offender. It was revealed that successful application of the Restorative Program to a great extent depends, firstly, on the will of the parties, secondly, on the institutions acting in the field of child protection, thirdly, on the readiness of the society itself to perceive restorative justice. The need to popularize the idea of restorative justice both among professionals and in society as a whole is confirmed.

Keywords: restorative justice, child, criminal offence, minor, mediation, resocialization.

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ

*Інна Борисюк**аспірант кафедри загальнотеоретичної юриспруденції,
Національний університет «Одеська юридична академія»**ORCID ID: 0000-0002-5085-0711**naukavvd@gmail.com*

Анотація. У статті автор досліджує ідеї відновного правосуддя як альтернативу каральному підходу у кримінальному судочинстві. Відновне правосуддя розглядається як напрям побудови в Україні системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх. Висвітлюється законодавча основа для впровадження в Україні відновного правосуддя. Проаналізована практика реалізації Програми відновлення для неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення. Охарактеризовано умови та порядок застосування Програми. Одним із етапів є процедура медіації як ефективний спосіб добровільного примирення потерпілого та неповнолітнього правопорушника. Виявлено, що успішне застосування Програми відновлення значною мірою залежить, по-перше, від волевиявлення сторін,

по-друге, від інституцій, які діють у сфері захисту дітей, по-третє, від готовності самого суспільства сприйняти відновне правосуддя. Підтверджено необхідність популяризації ідеї відновного правосуддя як серед фахівців, так і в суспільстві загалом.

Ключові слова: відновне правосуддя, дитина, кримінальне правопорушення, неповнолітній, медіація, ресоціалізація.

Вступ. Сучасна система захисту прав дітей в Україні має низку недоліків, зокрема, це стосується дітей, які контактують із законом як підозрювані/обвинувачені, потерпілі чи свідки. Кримінальна юстиція базується на успадкованому із радянських часів каральному підході до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, в тому числі дітей, і спрямована передовсім на покарання правопорушника. Противагою каральному підходу визнаються ідеї відновного правосуддя та примирення потерпілого з (обвинуваченим). Сьогодні в Україні ці ідеї набувають усе більшої актуальності.

Основна частина.

1. Сутність відновного правосуддя.

Прихильником відновних підходів у кримінальному судочинстві та головним ідеологом відновного правосуддя вважається американський криминолог, соціолог Говард Зер (Howard Zehr), який понад три десятиліття поглиблено вивчає принципи відновної юстиції і поширює її практику в усьому світі (Дубовик, 2015: 12–13). Виходячи із теорії Г. Зера, злочин – це спричинення шкоди, котру треба відшкодувати. При цьому шкода заподіюється і жертві, і міжособистісним стосункам, і злочинцю, і громаді. Відновний підхід основним потерпілим визнає не державу, а людину, а злочин розуміється як насильство над особою і міжособистісними стосунками.

На думку науковців, які аналізують стан відновного правосуддя в Україні на сучасному етапі, відновне правосуддя спроможне «подолати такі недоліки кримінального процесу України, як ігнорування потреб та інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень, нездатність у багатьох випадках забезпечити передумови для виправлення правопорушника, а також його деструктивний вплив на життя та соціальні зв'язки правопорушника» (Кармазіна, Храпицька, 2021: 84). Дійсно, розвинені держави «вдаються до відновного правосуддя у відповідь на невдоволення традиційною системою кримінального судочинства: її неспроможністю знизити рівень рецидиву злочинів, забезпечити психологічну реабілітацію злочинця і потерпілого, запровадити відшкодування злочинцем завданої потерпілому шкоди» (Дубовик, 2015: 4).

Особливої актуальності ідея відновного правосуддя набуває у контексті формування в Україні ювенальної юстиції. На думку В. В. Василевича та І. М. Михайлової, саме відновне правосуддя є одним із напрямів побудови в Україні повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх» (Василевич, Михайлова, 2014: 43). Слушними є міркування Ю. В. Терещенка про те, що за допомогою відновного правосуддя, яке передбачає розумний, обдуманий та індивідуальний правовий підхід до кожного неповнолітнього, який вчинив, в більшості випадків «шалене», кримінальне правопорушення, держава в змозі забезпечити реалізацію конституційного права кожного свого громадянина на захист та охорону прав і свобод людини, при цьому захистивши дитину, яка вчинила злочин, від пожиттєвого клейма «злочинець» (Терещенко, 2015: 185).

Дійсно, відновне правосуддя спрямоване на те, щоб захистити самого неповнолітнього порушника від тих негативних наслідків, які тягне за собою кримінальна відповідальність. Мета відновного правосуддя полягає не тільки (і не стільки) в тому, щоб покарати винного, а скоріше дати йому змогу усвідомити наслідки своєї протиправної поведінки і свідомо взяти на себе відповідальність шляхом відшкодування потерпілому заподіяної шкоди.

Термін «відновне правосуддя», або «реституційне правосуддя» є буквальною перекладом англійського Restorative Justice. Як зауважує О. І. Дубовик, це поняття використовується головним чином в таких країнах, як Канада, Сполучені Штати, Великобританія, Нова Зеландія і Австралія. На європейському континенті, зокрема, в тих державах, де саме медіація, як одна із форм відновного правосуддя набула суттєвого поширення – цей термін застосовується менше. Це, проте зовсім не повинно означати, що там відсутня подібна філософія, яка лежить в основі концепції відновлення порушених прав. Зрештою, вчені – теоретики, в тому числі в країнах Європи цей термін активно використовують (Дубовик, 2015: 5). У науковому обігу України утвердився термін «відновне правосуддя», і хоч про нього почали активно говорити протягом останніх кількох років, його концепція справді не є новою для української правової дійсності (Кармазіна, Храпицька, 2021: 84).

2. Формування законодавчої основи для відновного правосуддя.

За спостереженням Ю. В. Терещенка, відновне правосуддя як новий підхід до реагування на злочини, які вчинюються дітьми, існує у багатьох країнах світу вже понад 30 років (Терещенко, 2015: 186). Натомість в Україні такий підхід лише впроваджується. На думку окремих науковців, в Україні відновне правосуддя успішно розвивається з 2003 р. Мова йде про різні механізми передавання справ на медіацію – під час досудового та судового розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. Хоча програми відновного правосуддя в законодавстві України не встановлено, проте такі процедури здійснювалися на практиці в межах чинного законодавства (Василевич, Михайлова, 2014: 44). Поділяючи таку думку, вважаємо за доцільне уточнити, що першим законодавчим кроком до відновного правосуддя слід вважати схвалення 2006 р. Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні. Зокрема, Концепція вказувала на необхідність запозичення позитивного досвіду демократичних держав щодо реституційного правосуддя, яке полягає не у покаранні особи, а у примиренні обвинуваченого і потерпілого

за участю посередника (медіатора) і/або у відшкодуванні потерпілому завданої матеріальної та моральної шкоди (Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні, 2006). Як бачимо, в Концепції використовується термін «реституційне правосуддя», однак її положення мали надто загальний характер і потребували подальшої деталізації.

Урядова програма «Український прорив: для людей, а не політиків» серед напрямів утвердження в Україні справедливого, неупередженого та доступного судочинства визначила забезпечення розвитку інституту третейських судів та процедури медіації (примирення), а також створення та впровадження системи ювенальної юстиції (Український прорив: для людей, а не політиків: Програма діяльності Кабінету Міністрів України, 2008); щоправда, про взаємозв'язок цих напрямів мова не йшла.

Інший нормативно-правовий акт – Указ Президента України від 08.04.2008 р. «Про затвердження Концепції державної політики у сфері кримінальної юстиції та забезпечення правопорядку в Україні» – передбачив запровадження процедур пробації та примирення, і зокрема розширення сфери застосування відновних (примирних) процедур про примирення обвинуваченого з потерпілим. Відзначимо, що в Концепції було закріплено визначення відновного правосуддя – це форма правосуддя, основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених злочином або кримінальним (підсудним) проступком (Концепція державної політики у сфері кримінальної юстиції та забезпечення правопорядку в Україні, 2008).

2011 р. Указом Президента України було затверджено Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, у якій наголошено на необхідності сприяння розвитку програм відновного правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, шляхом упровадження процедури медіації як ефективного засобу добровільного примирення потерпілого та правопорушника; при цьому передбачається залучення громадськості до розв'язання конфлікту. Одним із шляхів створення ефективною системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації визнається створення служби пробації для неповнолітніх. Саме тому серед заходів нормативно-правового забезпечення реалізації Концепції – прийняття законів про безоплатну правову допомогу, медіацію (примирення), службу пробації; а заходи організаційного, методичного та інформаційного забезпечення мають включати реалізацію пілотних проектів щодо створення центрів відновного правосуддя, центрів пробації та центрів соціальної реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення (Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, 2011).

Новим етапом для розвитку відновного правосуддя в Україні цілком слушно вважається прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 року (Кармазіна, Храпицька, 2021: 85). Так, Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року закріпив механізм проведення примирних процедур у кримінальному провадженні (Кримінальний процесуальний кодекс України, 2012). Проаналізувавши правові норми Кримінального кодексу України та КПК України, В. В. Василевич та І. М. Михайлова дійшли висновку, що примирення в національному законодавстві може відбуватися в трьох формах: відмови потерпілого від обвинувачення в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення (гл. 36 КПК України); примирення винного з потерпілим (ст. 46 КК України); укладення угоди про примирення (гл. 35 КПК України) (Василевич, Михайлова, 2014: 46). Однак, на нашу думку, урівнювати відмову потерпілого від обвинувачення та примирення сторін немає підстав. Відмінність між ними полягає в тому, що відмова потерпілого від обвинувачення є одностороннім актом, а примирення відбувається за волевиявленням і потерпілого, і особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Хоча, безперечно, зв'язок між ними існує: примирення може бути однією з причин відмови від обвинувачення.

Суттєвим недоліком кримінального процесуального закону є те, що він не містить спеціальних норм щодо порядку укладення угод з неповнолітнім підозрюваним/обвинуваченим. Саме тому, на думку В. О. Саморокова, процедури відновного правосуддя у справах неповнолітніх впроваджуються відбувається надто повільними темпами (Самороков, 2019: 61). Вочевидь, це усвідомлював і законодавець, продовживши формування системи відновного правосуддя, спроможною забезпечити захист прав дитини, яка перебуває в конфлікті чи контакті із законом.

У вересні 2017 р. Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх провела спільне засідання членів робочої групи з питань вивчення необхідності запровадження спеціальних умов застосування програм примирення у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх в Україні та робочої групи з питань розробки концепції проекту закону про ювенальну юстицію. На засіданні було вирішено об'єднати обидві робочі групи, які у жовтні-листопаді 2017 р. працювали над проектом закону про ювенальну юстицію. Однак свого часу Н. М. Крестовська зауважила, що в суспільстві існують цілеспрямовано створені химерні уявлення про ювенальну юстицію і права дитини загалом (Крестовська, 2010: 46).

Саме тому робоча група з впровадження системи ювенальної юстиції в Україні була перейменована в робочу групу з впровадження системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, а проект відповідного закону 2018 р. отримав назву «Про правосуддя, дружнє до дитини». Звичайно, тут простежується вплив Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, від 17.11.2010 р. (Керівні принципи щодо правосуддя, дружнього до дітей, 2010). Відзначимо, що дружнє правосуддя стосується не лише дітей у конфлікті із законом, а й дітей у контакті із законом, тобто потерпілих і свідків, що покликано забезпечити захист прав усіх дітей, які беруть участь у кримінальному провадженні. Як уже зазначалося, у рамках реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей

на період до 2023 року Кабінет Міністрів України розробив, схвалив та передав Верховній Раді України проєкт Закону «Про юстицію, дружню до дитини» (Про юстицію, дружню до дитини, 2021).

3. Практика застосування відновного правосуддя в Україні та перспективи її удосконалення

Усвідомлення того, що діти, які контактують із законом, потребують особливого захисту, спонукало урядовців до конкретних практичних кроків – 2019 р. в Україні був упроваджений пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» (далі – Програма) (Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення, 2019). Проєкт реалізувався на базі системи безоплатної правової допомоги за підтримки Представництва Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. Спочатку Програма діяла у 6 регіонах (у Донецькій, Одеській, Львівській, Луганській, Миколаївській та Харківській областях). Лише за перший рік роботи пілотного проєкту з відновного правосуддя з кримінального процесу вивели понад 60 дітей (Відновне правосуддя для неповнолітніх: набутий досвід та перспективи розвитку, 2020). Це підтвердило ефективність Програми, тому у квітні 2020 р. проєкт був поширений на всю територію України.

За інформацією Мін'юсту, всього з 2019 р. і станом на 1 квітня 2021 р. взяти участь у проєкті запропоновано 656 неповнолітнім, у 210 випадках отримано згоду обох сторін (неповнолітнього та потерпілого). Укладено 162 угоди про застосування Програми відновлення. Пройдено успішно 141 Програму. У 105 випадках суд уже ухвалив рішення про звільнення учасників програми від кримінальної відповідальності. Окремі учасники програми ще очікують рішення суду або не завершили проєкт успішно, зокрема сторони відмовилися від укладання угоди про примирення або неповнолітні не пройшли програму ресоціалізації (Відновне правосуддя для неповнолітніх: як це працює, 2021).

Аналіз наведених цифр, з одного боку, дає підстави твердити, що Програма реально працює, але, з іншого, – її ефективність залишається невисокою. Певною мірою це зумовлено тим, що Програма може бути застосована лише у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки та нетяжкі злочини, вчинені неповнолітніми. Крім того, Програма застосовується за чотирьох умов: 1) наявність потерпілої сторони, якою може бути як фізична особа, котрій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, так і юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди; 2) кримінальний проступок або нетяжкий злочин неповнолітній вчинив уперше; 3) неповнолітній визнає сам факт вчинення ним кримінального правопорушення; 4) і неповнолітній, який вчинив кримінальне правопорушення, і потерпілий дали згоду на участь у Програмі.

Реалізація Програми охоплює кілька етапів.

1. Прокурор пропонує сторонам – неповнолітньому, який вчинив кримінальне правопорушення, його законному представнику та потерпілому, його законному представнику – взяти участь у Програмі.

2. За наявності згоди сторін інформація передається до координатора Програми, який виступає регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

3. Регіональний центр з надання БВПД рішення про застосування Програми та видає відповідне доручення для проведення медіації посереднику – медіатору. Посередниками у цьому процесі виступають адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, та пройшли навчання з теми «Базові навички медіації у кримінальному процесі».

4. Посередник – медіатор на зустрічі зі сторонами роз'яснює їм процедуру Програми, її наслідки та надає можливість сторонам дійти згоди щодо умов угоди про застосування Програми, а в разі відмови сторін – інформує про це Регіональний центр з надання БВПД.

5. Для визначення заходів, що передбачаються в угоді, а також консультативної підтримки щодо їх обрання стосовно конкретного неповнолітнього залучаються психологи, фахівці Центру пробації, інших установ та організацій, діяльність яких спрямована, зокрема, на розвиток особистості неповнолітніх, їх ресоціалізацію. Такими заходами можуть бути тренінгові зайняття, громадські роботи, волонтерська діяльність тощо.

6. Результати проходження Програми суд ураховує під час прийняття рішення про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності.

Як бачимо, успішне застосування програми значною мірою залежить, по-перше, від волевиявлення сторін, по-друге, від інституцій, які діють у сфері захисту дітей, оскільки «без ефективної комунікації та залученості всіх зацікавлених сторін досягти позитивного результату та вивести дитину із системи кримінального правосуддя буде неможливо» (Відновне правосуддя для неповнолітніх: набутий досвід та перспективи розвитку, 2020).

Важливу роль у реалізації Програми відіграють регіональні центри з надання БВПД. Фахівці, які залучені до реалізації пілотного проєкту відновного правосуддя, відзначають певні перешкоди, з якими вони стикалися. Це, зокрема, недовіра суспільства до самої ідеї відновного правосуддя, недостатня нормативна регламентація основних понять та процедур, обмеження часу для реалізації заходів ресоціалізації неповнолітнього строком досудового розслідування, зрештою, навіть обмеженість можливостей залучення неповнолітніх, які проживають у віддалених районах області, до відповідних програм ресоціалізації, труднощі з транспортною доступністю, якщо підозрюваний та потерпілий проживають у різних областях, у зв'язку з чим доводилося долати досить великі відстані для проведення процедури медіації (Відновне правосуддя для неповнолітніх: набутий досвід та перспективи розвитку, 2020).

Однак варто виокремити і позитивні моменти, які мали місце упродовж реалізації пілотного проекту. І найперше – це те, що успішне застосування програми дало змогу звільнити від кримінальної відповідальності значну кількість неповнолітніх, «вивести» їх із кримінального процесу та ресоціалізувати як повноправних членів суспільства, тобто, за словами Наталії Гнатуші, директорки Регіонального центру з надання БВПД у Миколаївській області, їм Програма дала шанс почати життя з чистого аркуша (Відновне правосуддя для неповнолітніх: набутий досвід та перспективи розвитку, 2020).

По-друге, важливим досягненням слід вважати і популяризацію ідеї відновного правосуддя як серед фахівців, так і в суспільстві загалом. Відзначимо, що рівень обізнаності самих дітей і молоді із засадами відновного правосуддя не є високим. У травні 2021 року U-Report разом з Координаційним центром з надання правової допомоги провів відповідне опитування, участь у якому взяли понад 700 респондентів віком від 12 до 19 років з різних регіонів України. Про те, що в Україні реалізується пілотний проект «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», знають 18,2% опитаних, тобто лише кожен п'ятий. На запитання «Чи підтримуєте Ви основну ідею програми?» 19,4% опитаних відповіли: «Так, за будь-яких обставин», понад 38% – «Так, але за умови щирого каяття та виховних заходів», а близько 40% респондентів підтримують ідею відновного правосуддя «у разі, якщо до правопорушення підштовхнули складні життєві обставини або воно вчинене з необережності чи без умислу». І лише 2% опитаних висловилися категорично: «За жодних обставин не підтримують». Відзначимо, що більшість готова йти на примирення: 64,9% опитаних погодилась би примиритися з неповнолітнім, який вчинив кримінальний проступок або незначний злочин, щиро розкаювся та відшкодував збитки. Крім того, як зазначила координаторка аналітичного відділу U-Report Ukraine Євгенія Нестеренко, опитування показало досить високу правову грамотність підлітків – 93,2% респондентів знають, з якого віку настає кримінальна відповідальність на скоєння правопорушень» (Кожен п'ятий опитаний підліток знає про програму відновного правосуддя, 2021).

Вважаємо, що для успішної реалізації проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» до співпраці з органами влади слід активніше залучати нових партнерів, зокрема, громадські організації, діяльність яких спрямована на захист прав дітей. Крім того, багато залежить і від органів місцевого самоврядування, які представляють інтереси відповідних територіальних громад. Поділяємо думку Ігоря Микитина, директора Регіонального центру з надання БВПД у Львівській області про те, що залучення громад у процес популяризації відновного правосуддя є вкрай важливим, адже кінцевим бенефіціаром відновного правосуддя, тобто порозуміння між кривдником та потерпілим, є власне громада, в якій таким шляхом поновлюється мир та взаєморозуміння (Відновне правосуддя для неповнолітніх: набутий досвід та перспективи розвитку, 2020).

Висновки. Як випливає з викладеного вище, відновне правосуддя є альтернативною каральному підходу у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх. Впровадження в Україні відновного правосуддя відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав дитини у конфлікті із законом. Законодавча основа для відновного правосуддя загалом сформована. Однак практика реалізації пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» виявила, що українське суспільство не готове сприйняти ідеї відновного правосуддя. Тому доцільно популяризувати ці ідеї як серед фахівців, так і в суспільстві загалом із широким залученням громади.

Список використаних джерел:

1. Василевич В.В. Кримінологічне обґрунтування запровадження відновного правосуддя та пробації в Україні / В.В. Василевич, І.М. Михайлова // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2014. – № 3. – С. 41–53.
2. Відновне правосуддя для неповнолітніх: набутий досвід та перспективи розвитку. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pravokator.club/news/vidnovne-pravosuddya-dlya-nepovnlitnih-nabutyj-dosvid-ta-perspektyvy-rozvytku/>.
3. Відновне правосуддя для неповнолітніх: як це працює. 20.04.2021. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vidnovne-pravosuddya-dlya-nepovnlitnih-yak-tse-pratsyue> (дата звернення: 14.08.2021).
4. Дубовик О.І. Теоретико-правові аспекти відновного правосуддя / О. І. Дубовик // Право і громадянське суспільство. – 2015. – № 2. – С. 4–21.
5. Кармазіна К.Ю. До питання про стан відновного правосуддя в Україні на сучасному етапі / Кармазіна К.Ю., Храпицька М.О. // Правова держава. – 2021. – № 41. – С. 83–95.
6. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини, 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/16804c2188>.
7. Кожен п'ятий опитаний підліток знає про програму відновного правосуддя. 01.06.2021. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/kojen-pyatij-opitanyj-pidlitok-znae-pro-programu-vidnovnogo-pravosuddya>.
8. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх. // Офіційний вісник України – 2011. – № 41. – С. 9.
9. Крестовська Н.М. Міфи про ювенальну юстицію / Н.М. Крестовська // Віче. – 2010. – № 15. – С. 45–49.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України // Офіційний вісник України – 2012 – № 37. – С. 11.
11. Концепція державної політики у сфері кримінальної юстиції та забезпечення правопорядку в Україні // Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – С. 20.

12. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні //Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – С. 23.
13. Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення // Офіційний вісник України. – 2019. – № 10. – С. 78.
14. Проект Закону про юстицію, дружно до дитини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137.
15. Самороков В.О. Відновне правосуддя щодо неповнолітніх/ В.О. Самороков // Молодий вчений – 2019. – № 12.1(76.1) – С. 60–62.
16. Терещенко Ю.В. Відновне правосуддя як напрямок захисту неповнолітніх / Ю.В. Терещенко //Юридична наука. – 2015. – № 8. – С. 185–190.
17. Український прорив: для людей, а не політиків: Програма діяльності Кабінету Міністрів України, 2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08#Text>.

References:

1. Vasylevych, V.V. & Mykhailova, I.M. (2014). Kryminolohichne obgruntuvannya zaprovadzhennia vidnovnoho pravosuddia ta probatsii v Ukraini [Criminological substantiation of the introduction of restorative justice and probation in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 3, 41–53 [in Ukrainian].
2. Vidnovne pravosuddia dlia nepovnitnikh: nabutyi dosvid ta perspektyvy rozvytku [Restorative justice for juveniles: gained experience and prospects for development]. (n.d.). <https://pravokator.club>. Retrieved from <https://pravokator.club/news/vidnovne-pravosuddia-dlya-nepovnitnikh-nabutyj-dosvid-ta-perspektyvy-rozvytku/>[in Ukrainian].
3. Vidnovne pravosuddia dlia nepovnitnikh: yak tse pratsiuye [Restorative juvenile justice: how it works. 20.04.2021]. <https://minjust.gov.ua>. Retrieved from: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vidnovne-pravosuddia-dlya-nepovnitnikh-yak-tse-pratsiuye> [in Ukrainian].
4. Dubovyk, O.I. (2015). Teoretyko-pravovi aspekty vidnovnoho pravosuddia [Theoretical and legal aspects of restorative justice]. *Pravo i hromadianske suspilstvo – Law and civil society*, 2, 4–21 [in Ukrainian].
5. Karmazina, K.Yu. & Khrapytska, M.O. (2021). Do pytannia pro stan vidnovnoho pravosuddia v Ukraini na suchasnomu etapi [On the issue of the state of restorative justice in Ukraine at the present stage]. *Pravova derzhava – Constitutional state*, 4, 83–95 [in Ukrainian].
6. Kerivni pryntsyipy Komitetu ministriv Rady Yevropy shchodo pravosuddia, druzhnogo do dytyny , 2010 [The Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice]. Retrieved from <https://rm.coe.int/16804c2188> [in Ukrainian].
7. Kozhen piatyi opytanyi pidlitok znaie pro prohramu vidnovnoho pravosuddia 01.06.2021. [Every fifth teenager surveyed knows about the restorative justice program]. <https://minjust.gov.ua>. Retrieved from: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/kojen-pyaty-opytanyi-pidlitok-znae-pro-programu-vidnovnogo-pravosuddia>. [in Ukrainian].
8. Kontsepsiia rozvytku kryminalnoi yustytysii shchodo nepovnitnikh (2011) [The Concept Of Development Of Criminal Justice For Minors]. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine*, 41, 9 [in Ukrainian].
9. Krestovska, N. M. (2010). Mify pro yuvenalnu yustytysiiu [Myths about juvenile justice]. *Viche – Chamber*, 15, 45–49 [in Ukrainian].
10. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy (2012). [Criminal Procedure Code of Ukraine]. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine*, 37, 11 [in Ukrainian].
11. Kontsepsiia derzhavnoi polityky u sferi kryminalnoi yustytysii ta zabezpechennia pravoporiadku v Ukraini (2008) [The Concept Of State Policy In The Field Of Criminal Justice And Law Enforcement In Ukraine]. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine*, 27, 20 [in Ukrainian].
12. Kontsepsiia vdoskonalennia sudivnytstva dlia utverdzhennia spravedlyvoho sudu v Ukraini (2006) [The Concept Of Improving The Judiciary To Establish A Fair Court In Ukraine]. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy– Official Gazette of Ukraine*, 19, 23 [in Ukrainian].
13. Prohrama vidnovlennia dlia nepovnitnikh, yaki ye pidozriuvanymy u vchynenni kryminalnogo pravoporushennia (2019) [Recovery Program For Juveniles Suspected Of Committing A Criminal Offense]. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine*, 10, 78 [in Ukrainian].
14. Proekt Zakonu pro yustytysiiu, druzhniu do dytyny (2021) [Draft Law on Child-Friendly Justice] <https://portal.rada.gov.ua/>. Retrieved from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137 [in Ukrainian].
15. Samorokov, V.O. (2019) Vidnovne pravosuddia shchodo nepovnitnikh [Restorative justice for minors]. *Molodyi vchenyi – Young scientist*, 12.1(76.1), 60–62 [in Ukrainian].
16. Tereshchenko, Yu. V. (2015). Vidnovne pravosuddia yak napriamok zakhystu nepovnitnikh [Restorative justice as a direction of protection of minors]. *Yurydychna nauka – Legal science*, 8, 185–190 [in Ukrainian].
17. Ukrainskyi proryv: dlia liudei, a ne politykiv: Prohrama diialnosti Kabinetu Ministriv Ukrainy (2008) [Ukrainian breakthrough: for people, not politicians: Program of activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine] <https://www.rada.gov.ua>. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08#Text> [in Ukrainian].